

नारीवादी प्रमुख सिद्धान्त र आलोचना

प्रकाशचन्द्र खत्री

उपप्राध्यापक

जुम्ला बहुमुखी क्याम्पस, जुम्ला

pkkhatri074@gmail.com

सार

लैङ्गिक अध्ययनको एउटा विषयको रूपमा नारीवादलाई लिइन्छ। खासमा नारीवाद महिला सम्बन्धी विचार दर्शन र राजनीति हो। नारीवादले महिलाको कोणबाट नारीहरूको व्याख्या विश्लेषण गर्दछ। संसारभरि नै महिलाहरूलाई पुरुषको तुलनामा कमजोर र पीडित बनाइएको छ भन्ने मान्यता राख्दछ। नारीवाद नारीकै पक्षमा वकालत गर्ने सिद्धान्त हो जसले विगतदेखि वर्तमान सम्म नारीमाथि भएका अन्याय, अत्याचार, दमन शोषणका कुरालाई उजागर गर्दै त्यसबाट मुक्ति प्राप्त गर्न नारीहरू एकजुट भएर संघर्ष गर्नु पर्ने विचार प्रवाह गरिको देखिन्छ (बार्कर, २००१:६८)। नारी विभेदको कारक तत्व खासगरी पुरुष प्रधान पितृसत्तात्मक समाज हो भन्ने मान्यता यस सिद्धान्तले अघि सारेको देखिन्छ। नारीवाद सम्बन्धी विभिन्न सिद्धान्त वा धारहरू विकसित भएका छन्, जसमा उदार नारीवाद, आमुल नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद र समाजवादी नारीवाद मुख्य मानिन्छन्। यी सबै धारहरूले नारी उत्पीडन शोषण र विभेदका कुराहरू उल्लेख गर्दै त्यसबाट मुक्ति प्राप्त गर्न विभिन्न उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्छ र नारी हक, अधिकार र समानताका लागि संघर्ष गर्न पनि पछि पर्नु हुँदैन भन्ने मान्यता राख्दछन्।

मुख्य शब्दावली : लैङ्गिकता, पितृसत्ता, मार्क्सवाद, पुरुषमानसिकता नारीवाद, उत्पीडन, विभेद

Received : 30 Aug. 2018

Accepted : 5 Oct. 2018

परिचय

विगतदेखि सामाजिक लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुषबीच विभेद रहँदै आएको परिपेक्षेमा समाजमा रहेको प्रत्येक तहमा लैङ्गिक विभेदको व्याख्या र विश्लेषण गर्ने व्यवस्थित र तार्किक सिद्धान्तलाई महिलावादी सिद्धान्त भनिन्छ। सन १९५० पछिको समयमा विकास भएको समाजको समग्र परिवर्तन र

रूपान्तरणको साथै लैङ्गिक भूमिकाको खोज गर्ने सम्बन्धमा यस सिद्धान्तको विकास भएको हो। विशेष गरी केट मिलेट (Kate Millet - 1970) शेला रोवोथम (Shella Rowbotham 1973) लगायतका विश्लेषकहरूले महिलाको मनोवैज्ञानिक, ऐतिहासिक तथा प्रजातीय अवस्थिति र सम्बन्धका वारेमा उल्लेख गरी यस सिद्धान्तमा टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ।

लैङ्गिक अध्ययनको एउटा विषयको रूपमा रहेको नारीवादी महिला सम्बन्धी विचार, दर्शन र राजनीति हो। नारीवादले महिलाको कोणबाट नारीहरूलाई हेर्दछ र संसारभरी नै महिलाहरूलाई पुरुषको तुलनामा कमजोर र पीडित बनाइएको छ भन्ने मान्यता राख्दछ। नारीवादले नारीलाई नै केन्द्रमा राखेर नारीकै पक्षमा बोल्ने र लेख्ने कार्य गर्दछ (आचार्य, २०१४)। नारीवाद नारीमाथि हुने सबै प्रकारका शोषण र थिचोमिचोको विरुद्धमा छ। यसले मुख्यतया महिलालाई दोस्रो दर्जाको विरुद्ध गरिने व्यवहारको विरोध गर्नुको साथै नारी हिंसा, शरीर राजनीति, दमन र शोषणको भत्सना गर्दछ। यसले खासमा नारीलाई मुक्ति दिन, पुरुष सरह बनाउन समता र स्वतन्त्रताको पक्षमा उभ्याउन आवाज उठाउँदै आएको देखिन्छ। सन् १९६० पछि महिलाको विविध पक्षमा देखिएका दमन, असमानता, शोषण, हिंसा, स्रोतमाथि असमान पहुँच, कार्य विभाजन आदिलाई आधारित गरेर अध्ययन र अनुसन्धान गरिन थालियो।

नारीवादी सिद्धान्तले समाजमा लैङ्गिक आधारमा के, कसरी विभेदको अभ्यास समाजमा भएको छ भन्ने तथ्यलाई देखाउँछ। यसै सन्दर्भमा विभिन्न अवधारणाको विकास भएको छ। विशेष गरी मार्क्सवादी र उदार नारीवादी सिद्धान्तिक व्याख्या वढी व्यवहारिक र यथार्थ रूपमा महिलाको अवस्थालाई खोज्न सिकने सिद्धान्तका रूपमा देखिएका छन्। त्यसै गरी जैविकीय, संस्थागत, सामाजिक मनोविश्लेषक जस्ता लैङ्गिक फरकका अवधारणा र मनोविश्लेषक क्रान्तिकारी तथा समाजवादी, महिलावादी अवधारणाहरू पनि त्यतिकै सशक्त रूपमा विकास भएका छन्। यी सबै व्याख्या विश्लेषणले महिलावादी सिद्धान्त अझै यथार्थमा उभिन सकेका छन्। महिलावादी सिद्धान्तहरूको समग्र विकासक्रम निम्नधारमा केन्द्रित रहेर विकसित भएको देखिन्छ :

१. पहिलो धार

२. दोस्रो धार

३. तेस्रो धार

सन् १९ औँ शताब्दीको मध्यतिर विकास भएको वैचारिक आन्दोलनलाई पहिलो धार मानिन्छ। जसले पहिलो पटक महिलाको समस्याको बारेमा आवाज उठाएको देखिन्छ। त्यसपछि विसौँ शताब्दीको मध्यतिर महिलाको काम, ज्याला, समस्याहरू भूमिका आदिका बारेमा संगठित रूपले कलम चलाउने प्रयास भयो। जसलाई महिलावादी दोस्रो धार भनिन्छ। जसमा मुख्य गरी वेटी फ्राइडन (Betty Friedan) को महत्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ। त्यसैगरी सन् १९८० को दशकसँगै विभिन्न महिलावादी आन्दोलनहरूले समाजमा रहेको लैङ्गिक शोषण, विभेद र दमनका बारेमा विश्लेषण गर्न लैङ्गिक सम्बन्धलाई विश्लेषण गर्नु पर्ने तर्क राखेको पाइन्छ। यसैलाई महिला आन्दोलनको तेस्रो धार भनिन्छ (विस्ले सन् १९९९ :५)।

महिलावादी सिद्धान्तले विशेष गरी महिलाको बारेमा के कस्तो सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक अभ्यास भएका छन् भन्ने बारे उजागर गर्दछ। महिला किन पछि परे ? महिलाहरू विच के कस्ता फरक स्थिति छन् ? भन्ने प्रश्नको उत्तर प्राप्त गर्ने गरी अध्ययन तथा अनुसन्धानलाई अघि बढाएको पाइन्छ। यस सिद्धान्तले महिलाको अवस्था कमजोर र असमान रहेको र यसको प्रकृति समाज अनुसार फरक फरक हुने र यस्तो लैङ्गिक असमानतालाई बुझ्न महिला र पुरुष बीचको शक्ति सम्बन्धलाई बुझ्न आवश्यक राख्दछ। यसका लागि लैङ्गिक फरक स्थिति असमानता, दमन र लैङ्गिक सम्बन्धलाई बुझ्नु पर्दछ भन्ने ठान्दछ।

नारीवादी प्रमुख सिद्धान्तहरू

मुख्यतया नारीवादका सिद्धान्तहरूलाई उदार नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद, समाजवादी नारीवाद, आमुल नारीवाद र समाजवादी नारीवाद आदि शाखाका रूपमा अध्ययन गर्न सकिन्छ।

१) उदार नारीवाद

नारीवादका धारामध्ये उदार नारीवाद विश्वमै सबभन्दा बढी परिचित रहेको छ। यसले समाजमा विद्यमान महिलाको अवस्थाको व्याख्या गर्दछ जसलाई 'समान अधिकार' भनेर पनि बुझ्न सकिन्छ। महिलालाई बाह्य संसारमा प्रवेश गर्न नदिने बाधा भनेको घरपरिवार वा गृहस्थी नै हो। त्यसैले उदार नारीवादले सार्वजनिक क्षेत्रमा ध्यान केन्द्रित गर्दै सार्वजनिक बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्ने व्यक्तिगत अधिकार प्राप्तिका लागि कानुनी, राजनीतिक एवम् संस्थागत संघर्ष गर्दछ। सामाजिक मुक्तिलाई यसले जोड दिन्छ। नागरिकता र पुरुषसँगको बराबरीका कुरा नै उदार नारीवादी दृष्टिकोणको केन्द्रबिन्दु हो।

उदार नारीवाद महिला र पुरुष विचको समानताको आग्रह राख्दछ। महिला पुरुष जस्तै भएको र महिलाहरू पुरुषले गर्ने हरेक काम सहजै गर्न सक्ने भएकाले पुरुष सरह अधिकार प्राप्त गर्नु पर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ। उदारनारीवाद समाजको क्रान्तिकारी परिवर्तनमा नभएर सुधारमा विश्वास गर्छ, उदारनारीवाद पुरुषसँगै सहकार्य गरेर समाजबाट प्राप्त हुने अवसरहरू हासिल गर्न चाहन्छ। उनीहरू त्यही चाहन्छन् जे पुरुषले प्राप्त गरेको छ। (वेरी, सन २००२ : १२१)।

उदार महिलावादीहरूले महिलाहरूलाई स्वतन्त्रता उपलब्ध गराउन सकिएका समान अवसरहरू प्रदान गर्न सकिएमा, महिला प्रति गलत मान्यता र सामाजिकरण प्रक्रियाबाट महिलालाई मुक्ति दिलाउन सकिएमा मात्र महिला विकासको अवस्था सफल हुन सक्छ भन्ने व्याख्या र विश्लेषण गर्छन्। त्यसैगरी प्रजनन अधिकारका सवालमा महिलालाई स्वतन्त्र अधिकार दिनु पर्ने कुरामा जोड दिन्छन्। समग्रमा भन्नुपर्दा उदार महिलावाद ज्याला, अवसर, तथा स्वतन्त्रताका सवालमा महिलाको स्वतन्त्रतालाई जोड दिदै नीतिगत रूपमा कानुनी

सुधार गरी महिलाको पहुँच वढाउनु पर्ने तर्क राख्दछ।

२. मार्क्सवादी नारीवाद

मार्क्सवादी महिलावादको उत्पत्ति र विकासको सन्दर्भलाई हेर्दा कार्लमार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गल्सको कृति (1884).origin of the family private property and the state लाई लिन सकिन्छ जसमा समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेदको कारक तत्वहरूका बारेमा उल्लेख गरिएको छ। मार्क्सवादी महिलावादले वर्गीय आधारमा समाजको व्याख्या र विश्लेषण गर्न सकिएमा महिला माथिको दमन, विभेद, असमानता जस्ता पक्षलाई हटाउन सकिन्छ भन्ने सोचाइ राख्दछ। महिलामाथिको दमन, अत्याचार तथा शोषण खास गरी पितृसत्ता र पुँजीवादी संरचनाबाट भएको निष्कर्ष मार्क्सवादी महिलावादीहरूको रहेको छ। समाजमा उत्पत्ती हुने सबैखाले ढुन्डको कारक तत्व शासकीय वर्गको प्रकृतिलाई मान्दै असमानता र विभेदको जड मुख्य गरी पुँजीवादी समाजलाई मान्दछ (विस्ले सन १९९९: ५८)।

मार्क्सवाद सुधारको नभएर परिवर्तनको दर्शन हो र नारीवादी दर्शन यसै पक्षबाट बढी आकर्षित छन् किनभने लैङ्गिक विभेद हटाउनका निम्ति समाज जगैदेखि फेरिनु आवश्यक छ। समाज विश्लेषणको दरो आधार मार्क्सवादसँग छ। त्यसैले नारीवादले समाज व्यवस्थाको विश्लेषण गर्ने तरिका मार्क्सवादसँग ग्रहण गरेको छ (रुथमेन, सन १९९१ : ३१) र त्यो नारीवादको हाँगो मार्क्सवादी नारीवादको नामले प्रशिद्ध छ। समग्रमा मार्क्सवादले महिला पुरुषबीच रहेको असमान शक्ति सम्बन्धलाई जोड दिन्छ। यसैका आधारमा लैङ्गिक सम्बन्धको विकास र व्यवहारिक यथार्थतालाई जोड दिन सकिन्छ। उनीहरूका अनुसार यस खालको असमान शक्ति सम्बन्ध भनेको पुरुष शक्तिवान र महिला शक्तिहीन हुनु हो। समाजमा रहेको विभेद हटाउनका लागि मार्क्सवादी महिलावादले समाजमा सम्पत्ति माथिको

निजी स्वामित्वको अन्त्यसँगै विकास हुने संरचनावाट महिलाहरुले सबै प्रकारका अधिकार र स्वतन्त्रता प्राप्त गर्न सक्छन् भन्ने मत राखेको देखिन्छ।

३. आमूल नारीवाद

आमूल नारीवाद विश्वका चार प्रमुख नारीवादी धारा मध्ये एक हो यसले समाजमा विद्यमान नारी उत्पीडनलाई समूल नष्ट गर्नु पर्छ भन्ने दृष्टिकोण अगाडि सारेको छ। समाजका प्रत्येक तहमा महिलाहरु शोषित देखिएका छन् भन्ने मान्यता राख्छ। समाजमा प्रत्येक जात, वर्ण, संरचना, संस्थामा दमन विभेद र असमानता रहेकोले लैङ्गिक विभेदको जटिलतालाई विशेष जोड दिन्छ। यस्ता लैङ्गिक विभेदको महत्वपूर्ण कारक तत्व भने पितृसत्ता नै हो भन्ने बुझाई आमूल महिलावादीहरुको रहेको छ। यिनीहरुको अनुसार महिला विभेद र दमनको प्रारम्भिक थलो नै परिवार हो। नारी घरभित्रै सबैभन्दा बढी लैङ्गिक विभेदमा परेकी छन्। आमूल महिला वादीहरुका अनुसार विपरीत लिङ्ग विवाहलाई निषेध गर्नुपर्ने र समलिङ्ग विवाहलाई विकल्पका रूपमा प्रयोग गर्नु कुरामा जोड दिएको पाइन्छ।

उदार नारीवादले सुधारका कुरामात्र गर्ने र आफूलाई सुधारका माध्यमले महिला मुक्ति हुन्छ भन्ने विश्वास नलागे पछि आमूल नारीवादीहरु एकजुट भई पितृसत्तालाई आफ्नो प्रमुख शत्रु ठानेर कार्य दिशालाई गति दिएको देखिन्छ। आमूल नारीवादका अनुसार पितृसत्ता भनेको पुरुष र पुरुषले प्रभुत्व जमाएका संगठनहरुले महिला विरुद्ध हिंसा गर्ने एउटा संस्था हो भन्दै साँस्कृतिक परम्पराले पनि महिलाको दुर्दशा भएको उल्लेख गरेका छन् (पौडेल २०५९ : ८३)।

समग्रमा भन्नुपर्दा आमूल नारीवादले उदार एवम् माक्सवादका प्रस्थापना भन्दा फरक कुरा अघि सार्दै आर्थिक वर्गका स्थानमा यौनवर्ग र पितृसत्तामा सुधार गर्दै जाने भन्ने दृष्टिकोणका सदृश आमूल

परिवर्तन आवश्यक छ भन्ने दृष्टिकोण अगाडि सारेको देखिन्छ।

४) समाजवादी नारीवाद

समाजवादी नारीवादले लैङ्गिक दमनलाई बुझ्न सामाजिक कारक तत्वको खोजीलाई जोड दिदै महिला प्रतिका विभेद पुरुष र महिला स्वयमवाट भएको ठान्छ। यसका लागि पितृसत्तात्मक सामाजिक ढाँचाले निकै ठूलो भूमिका निर्वाह गर्ने कुरामा जोड दिदै समाजका एकाईहरु बीचको प्रकार्यले सामाजिक व्यवस्था संचालित हुने भएकाले त्यही संरचना भित्र वसेर लैङ्गिक सम्बन्धको खोजी गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ। समाजवादी नारीवादलाई माक्सवादी र उदार महिलावादको संश्लेषणको रूपमा लिइन्छ।

सामाजिक साँस्कृतिक व्यवस्थाका कारण पनि अनेकौ लैङ्गिक विभेद सिर्जना हुने भएकाले यस तर्फ जोड दिनु पर्ने धारणा राख्दै सामाजिक विभेदको अन्त्यका लागि महिला र पुरुष विचको समानता हुनुपर्ने तर्क यसमा उल्लेख गरिएको छ। समाजका प्रत्येक तहमा महिलाहरु पुरुषकै अधिनमा रहनु लिङ्गका आधारमा श्रम विभाजन र त्यस अनुरूपको सामाजिक साँस्कृतिक मान्यता हो।

समाजवादी महिलावादीहरुले महिलाको भूमिकाको वारेमा व्याख्या गर्दा लिङ्गको आधारमा गरिएको श्रम विभाजनलाई मात्र विश्लेषण नगरी सामाजिकीकरण, पुर्नउत्पादन र अवस्थाका वारेमा पनि विश्लेषण गर्नु पर्ने धारणा राखिएको देखिन्छ। यसरी समाजवादी नारीवादमा समाजको यथार्थतामा वसेर लैङ्गिक भूमिका र व्यवस्थाका वारेमा चित्रण गर्दा महिलाको वास्तविक अवस्थाको वारेमा बुझ्न सकिन्छ भन्ने मान्यता यसमा रहेको देखिन्छ (आचार्य, २०७४ : २९)।

अनुसन्धान तत्वका कोणवाद नारीवाद

Ontology : लैङ्गिक विभेदका नारीहरु पछाडि परेका छन् त्यसको कारक तत्व पितृसत्तात्मक

सामाजिक संस्था हो भन्ने मान्यता नारीवादले राख्दछ। परम्परागत पुरुष प्रधान मानसिकतालाई तोडेर समाज परिवर्तन गर्नु पर्छ यो नौ वास्तविकता हो यसैलाई नारीवादको तत्व मिमांसको रूपमा लिइन्छ।

Epistemology :- समाज रुपान्तरण गरी लैङ्गिक विभेद हटाउनु र नारीहरु पुरुष सरह हरेक कार्यमा सरिक हुनपर्छ भन्ने मान्यता नारीवादको मुख्य मुद्दा हो। यसको लागि स्वयम्नारीहरु सचेत र जागरुक हुनुपर्छ। अधिकार मागेर होइन आवश्यक परे खोस्न सक्नु पर्छ, त्यसको लागि नारीहरुले संघर्ष गर्न पनि पछि पर्नु हुदैन। महिला अधिकार र समानताका लागि सामाजिक संरचना र साँस्कृतिक परम्परालाई समेत तोड्नु पर्छ भन्ने मान्यता नारीवादले राख्दछ। लैङ्गिकविभेद सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनीतिक पितृसत्तात्मक सोच आदि विभिन्न कारणले हुने गर्दछ।

Methodology : यस अध्ययन लैङ्गिक विभेदको मूल आधार सामाजिक संरचना र पितृसत्तात्मक व्यवहारहरु हुन्। नारीवादले विधि शास्त्रको रूपमा समाज र पुरुषहरुको व्यवहारलाई मुख्य आधार मान्दछ। नारी हक अधिकार प्राप्तिको लागि द्धन्दात्मक विधिलाई प्रयोग गर्छ। पुरातनवादी सोच र सामन्ती संस्कारको विरुद्ध आवाज उठाउने हुनाले तार्किक बहसबाट शैक्षणिक प्रयोजनलाई निक्कै गर्न सकिन्छ। अतः वास्तविक समाजको विश्लेषण, तार्किक चिन्तन, सशक्तिकरणमा जोड जस्ता प्रक्रियाहरु नारीवादले अवलम्बन गर्छ।

Axiology : नारीहरु स्वतन्त्र भएर वाचन पाउनु पर्छ, नारी अस्मिताको पहिचान गर्नु, सामाजिक भूमिकामा नारीलाई महत्वका साथ हेर्नु नारीवादको मुख्य हो। समाज रुपान्तरणमा नारीको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ। नारीवादले दर्साउने मूल्यलाई यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ :

१. आशावादी सोच

२. समतामूलक समाज निर्माण
३. सामाजिक दायित्वमा महिलाको भूमिका
४. सहकार्य र समविकासमा जोड
५. महिला सशक्तिकरण

नारीवादी सिद्धान्तको आलोचना

महिलावादीहरुले विशेष गरी समाजशास्त्रमा लैङ्गिक विकास र लैङ्गिक सवालहरुलाई ढिलो उठाएको र उठाएका विषयवस्तु हरुमा कम महत्व दिएको भनि आलोचना गरेको देखिन्छ। समाजशास्त्र विकास भएको निकै लामो समयपछि मात्र नारीवादी अवधारणमा रहेर अध्ययन शुरु गरिएकोमा महिलावादीहरु निकै असन्तुष्ट छन्। खासगरी समाजशास्त्रमा महिला, पितृसत्ता, लैङ्गिक विभेद र असमानता जस्ता विषयहरुलाई जोड नदिइएको भन्ने आरोप लगाएको देखिन्छ। महिलाका विषयहरुलाई सैध्दान्तिकरण गरेर हेर्ने, बुझ्ने कार्य भने समाजशास्त्रमा अभै पर्याप्त हुन नसकेको कुरा उल्लेख गरिएको छ। समाजशास्त्रमा लैङ्गिक सम्बन्धको व्याख्याबाट समस्यालाई बुझ्ने प्रचलन निकै ढिलो शुरु भएको देखिन्छ। सन् १९९० को दशक पछि मात्र यस प्रकारको अध्ययन अनुसन्धानले वढी प्राथमिकता पाएको देखिन्छ (आचार्य २०६४ : २५८)।

विभिन्न महिलावादी विश्लेषकहरुले समाजशास्त्रीय सिद्धान्तको व्याख्या विश्लेषण गर्ने सम्बन्धमा गर्ने सन्दर्भमा महिलासँगै जोडिएका सैध्दान्तिक व्याख्यामा पूर्वाग्रहीपन भएको पर्याप्त रूपमा यस्ता सवाललाई उठाउन नसकेको, तथा त्यस्ता व्याख्यामा पनि महिलालाई अवमूल्यन गरिएको जस्ता आरोप लगाएका छन्। परम्परावादी समाजशास्त्रीहरुले सामाजिक संस्था र प्रक्रियाको व्याख्या गर्ने सम्बन्धमा महिलाको भूमिकालाई निकै कम महत्व दिएको देखिन्छ। अर्कोतिर समाजशास्त्रीको रूपमा महिलाहरु आउन नसकेकाले पनि समाजशास्त्रीय

सिद्धान्तमा महिलाको सवालहरु पर्याप्त मात्रामा उठ्न सकेनन् ।

फ्रिंसी जे चार्लेटका अनुसार मानव शास्त्रीय अवधारणामा महिलालाई भेदभाव गरिनुमा प्रारम्भका मानव शास्त्रीहरुले कार्यक्षेत्र अध्ययनका माध्यमबाट जनजातिय विवरण तयार पार्ने कार्य गरे । ति सबै पुरुष अनुसन्धानकर्ता भएकाले तिनीहरुको दृष्टिकोण नै पूर्वाग्रही थियो । जसले लैङ्गिक सवाललाई मानवशास्त्रीय सिद्धान्तमा जोडेर हेर्न सकेनन् । दुर्खिमले आत्माहत्या, श्रम विभाजन जस्ता कृतिहरुमा जैविकीय रुपमा महिलाहरु कमजोर हुने तर्क दिदै समाजमा महिलालाई अवमूल्यन गरी सिद्धान्तको विकास गरेका थिए । त्यसैगरी समाजशास्त्रका पिता मानिने अगस्त कम्तेले महिलाहरु पुरुष भन्दा कमजोर हुन्छन् त्यसैले महिलामाथि पुरुषहरुको प्रभुत्व रहनु स्वभाविक हो भन्ने मान्यता अघि सारे ।

महिलावादी आलोचकहरुका अनुसार प्रारम्भिक तहका समाज शास्त्रीहरु कम्ते, दुर्खिम, स्पेन्सर, वेवर जस्ता विद्वानहरुले लैङ्गिक सम्बन्धको व्याख्या र विश्लेषण गर्न नसकेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यिनीहरुले लैङ्गिक सम्बन्ध र अवस्थितिलाई जैविकीय आधारमा पुरुष वढी सक्षम भएकोले त्यसै अनुरूपको भूमिका निर्धारण भएको तथ्य उल्लेख गरेका छन् ।

अर्का चिन्तक कार्लमाक्सको असमान लैङ्गिक सम्बन्धका विविध पक्षमा चर्चा गरेका छन् तर त्यसको व्याख्यामा सामाजिक साँस्कृतिक पक्षलाई भन्दा आर्थिक पक्षलाई बढी जोड दिइएको पाइन्छ । त्यस्तै महिला मुक्ति आन्दोलनको विश्लेषक एन ओक्ली १९६०ले लैङ्गिक आधारमा गरिएको श्रम विभाजन प्रणालीलाई आलोचना गर्दै सामाजिक साँस्कृतिक मान्यताका उपजका रुपमा त्यसलाई लिएकी छन् । उनले लिङ्गको आधारमा श्रम विभाजन प्रणाली साधुरो व्याख्या मान्दै यसको औचित्य नभएको तर्क अगाडि

सारेकी छन् । त्यसैगरी सेरी अर्टर १९६० बचतलभच, जड्डुडुले ले विश्वव्यापी रुपमा महिलाको स्थिति कमजोर हुनुमा सामाजिक साँस्कृतिक प्रष्टभूमिलाई औल्याएको पाइन्छ ।

यसरी समाजशास्त्रमा लामो समयसम्म यथास्थितिवादी चिन्तनको प्रभाव र प्रभुत्व रहेको देखिन्छ । जसले सामाजिक प्रचलनको समर्थन र निरन्तरलाई जोड दिएको देखिन्छ । जसमा नत महिला समाजशास्त्रीहरुको पर्याप्त उपस्थिति उपस्थिति रहन सक्थो, नत पुरुषहरुले महिलाका सवालहरुलाई नै पर्याप्त मात्रामा उठाउन सके । सन १९६० को दशक पछि मात्र विकास भएको महिला आन्दोलनले महिलाका विषयलाई महत्वका साथ उठाएको देखिन्छ । विगतको इतिहासमा महिलाका सवालहरु त्यति जुभारुका साथ उठ्न नसके पनि पछिल्लो समयमा समाज शास्त्र लगाएत अन्य विभिन्न क्षेत्रका महिलालाका विषयलाई प्राथमिकता दिन थालिएको छ । जुन अभै पर्याप्त हुन सकिरहेको छैन । शैक्षिक क्षेत्रमा विस्तारै लैङ्गिक विषयले प्रवेश पाउन थालेको छ जसलाई सकारात्मक मान्न सकिन्छ ।

शैक्षणिक प्रयोजन

१. नारी समसत्ताको परिवेशबाट नारी जागरणको शिक्षा,
२. नारी सहभागिता मूलक शिक्षा र पाठ्यक्रमको आशा,
३. विरोधी भावनाभन्दा समतामूलक सोचमा जोड,
४. पितृसत्तात्मक सोचको अन्त्यको आग्रह
५. समभावको विकासमा जोड र महिला मुक्तिको आवाज,
६. विभेद रहित निष्पक्ष र स्वतन्त्र शिक्षा प्रणाली,
७. सामाजिक संष्कार र रूढीवादी परम्पराको विरोध,

८. संयम र महभागितामूलक समाज निर्माणको अपेक्षा,
९. लैङ्गिक समानता र नारी शिक्षामा जोड,
१०. महिला हक, अधिकारको प्रत्याभूति,
११. महिला सशक्तिकरण र पहुँचका जोड,
१२. हरेक विषय र क्षेत्रमा लैङ्गिक मैत्री पाठ्यक्रम निर्माण गर्नु पर्ने ।

दार्शनिक आधार

नारीवादले मुख्यतया उत्तर सकारात्मकवाद, आलोचनात्मक सिद्धान्त र सहभागी केन्द्रित सिद्धान्तलाई दार्शनिक आधारको रूपमा लिई नारीको पक्षमा व्यापक दृष्टिकोण राखेको पाइन्छ। उत्तर सकारात्मकवादले कुनै पनि विषयलाई गहन तौर तरिकाबाट अध्ययन गरिनु पर्छ भन्ने मान्यता राख्छ र त्यसै अनुरूप नारीवादलाई विभिन्न कोणबाट हेरी लैङ्गिक विभेदलाई हटाउन आवश्यक छ भन्ने दृष्टिकोण राखेको पाइन्छ। यसले विषयगत र वस्तुगत दुवै पक्षलाई हेरी नारीमाथि भएका विभेदलाई परिवर्तन गर्न वितृसत्तात्मक सोच र सांस्कृतिक अवस्थालाई रुपान्तरण गर्नु पर्छ भन्दै आमूल परिवर्तनलाई जोड दिएको पाइन्छ। त्यस्तै आलोचनात्मक सिद्धान्तलाई पनि नारीवादले आधार लिएर हरेक कुरालाई राम्रो र नराम्रो पक्षबाट विश्लेषण गर्नुपर्छ, समाजमा रहेका कुकृतिहरूलाई हराउनु पर्छ। के असल के खराव हो भन्ने विषयमा व्यापक छलफल र अन्तर्क्रिया गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ। नारीवादले समाजको हेराई र महिला माथिको अन्यायको विरुद्धमा लड्न नारी सङ्घर्षमा उत्रिनु पर्ने कुरालाई पक्षपोषण गरेर न्यायिक समता कायम गर्नु पर्छ धारणा अधि सारेको देखिन्छ। (उप्रेति, २०६९)।

कायम त्यस्तै सहभागि केन्द्रित सिद्धान्त अनुसार स्वयम् नारीहरू आफ्नो हक अधिकार प्राप्त र लैङ्गिक समानता गर्न अग्रसर हुनुपर्ने कुरामा जोड दिदै हरेक तह र तप्कामा नारीका आवाजहरू मुखरित

गर्नुपर्ने, घर परिवार, समाज र राष्ट्रलाई यस विषयको घचघच्याउनु पर्ने कुरा जोड्दै सामुहिक प्रयास र सक्रियताबाट मात्र नारीको कायम हुन सक्ने पुरुषको सहर सह अस्तित्व कायम राख्न सकिन्छ भन्ने निष्कर्षमा नारीवाद पुगेको देखिन्छ। छलफल अन्तर्क्रिया, सेमिनार, सामूहिक सहभागितामा ध्यान दिएर लैङ्गिक समानता कायम गरी आदर्श समाज निर्माण गर्न लाग्नुपर्ने विचार राख्दै महिलाहरू दविएर होचिएर होइन आवश्यकता परे एकजुट भएर संघर्ष गर्न पनि तयार हुनुपर्छ भन्ने दृष्टिकोणलाई आत्मसात गरेको र सोही अनुसार पछिल्लो समयमा समाज रुपान्तरण तर्फ उन्मुख भएको देखिन्छ। मुख्यतया यीनै तिनवटा Paradigm लाई दार्शनिक आधारका रूपमा नारीवादले अवलम्बन गरेको देखिन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा नारीवाद

नेपाल एक पितृसत्तात्मक देश हो यहाँ सदियौँदेखि नारीमाथि अन्याय, अत्याचार, विभेदहरू भइरहेका छन्। यसको कारक तत्वमा सामाजिक सांस्कृतिक अवस्था बढी जिम्मेवार देखिन्छ। हरेक समाजमा भिन्न भिन्न लैङ्गिक सम्बन्धका प्रकृतिहरू देखिन्छन्। लैङ्गिक सम्बन्ध र भूमिकाको आधार नै सामाजिक, सांस्कृतिक अवस्था हो। समाजमा रहेका मूल्य, मान्यता, परम्परा बुझाईले महिलाले के गर्ने र पुरुषले के गर्ने भन्ने वारेको भूमिका तय गरिएको हुन्छ। हाम्रो समाजलाई आधार मानेर समाजमा लैङ्गिक सम्बन्धको ढाँचा हेर्ने हो भने फरक-फरक प्रकृतिको देखिन्छ। धर्म संस्कृति परम्परा, सांस्कृतिक अवस्थाले पनि लैङ्गिक विभेद सिर्जना गरेको देखिन्छ।

हिन्दु समाज र संस्कृतिमा महिलाहरू पुरुषको तुलनामा कमजोर देखिन्छन्। पतिलाई निकै आदर गर्नु पर्ने श्रीमानले त्यति आदर नगरे पनि पर्याप्त मानिने। छोरा, र छोरी प्रति विभेद, घरयाँसी निर्णय प्रक्रियामा महिलाको भूमिका अत्यन्तै कमजोर, महिलाहरूले वाह्य वातावरणमा आफ्ना हक

अधिकारका वारेमा आवाज उठाएमा त्यति राम्रो नमानिने, प्रचलनहरु नेपालको ग्रामीण परिवेशमा अझै सम्म प्रचलित रहेको देखिन्छ। पछिल्लो समयमा शहरी क्षेत्रमा लैङ्गिक सामाजिककरणमा केही समानता भने देख्न सकिन्छ। यसरी लैङ्गिक सम्बन्धलाई हेर्दा शहरी र शिक्षित महिलाको तुलनामा ग्रामीण महिलाको अवस्था कमजोर देखिन्छ (आचार्य, २०७४)।

बौद्ध सामाजिक सांस्कृतिक संगठनमा रहेका महिलाहरुलाई घरायसी जिम्मेवारी बढी दिई, निर्णय गर्ने अधिकार बढी दिइएको पाइन्छ। जवकी मुस्लिम र हिन्दू संस्कारका महिलाहरुमा यस्तो अवस्था पाइदैन। हिन्दू र मुस्लिम समुदायका पुरुष भन्दा बौद्ध समुदायका पुरुषहरु महिलाप्रति लचकदार र सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्दछन्।

हिमाली भनेका शेर्पा तथा लामा समुदायमा हेर्ने हो भने त्यस समाजमा बरपन्ती प्रथा वर्तमान समयमा पनि कायमै रहेको देखिन्छ। यसले महिलाहरुमा यौन दासता देखाएको छ। गोपालसिंह नेपालीले 'The nature' भन्ने पुस्तकमा नेवारी सामाजिक सांस्कृतिक अवस्थाका बारेमा चर्चा गर्दै गुठी, विवहा, नाता सम्बन्ध आदिमा पुरुषहरुको भूमिका बढी रहेको उल्लेख गरिएको यो विभिन्न तथ्यले पनि नेपाली समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेदलाई देखाएको छ।

लान विनेट र डा. मिना आचार्यद्वारा सन् १९८० को दशकमा गरिएको महिलाको अवस्थाको वारेमा अध्ययनले महिलाहरु घरभित्रका कार्यमा बढी सम्लग्न भएका निर्णय प्रक्रियामा उनीहरुको कम पहुँच भएको, प्रतिदिन ११ घण्टा घरायसी कार्यमा संलग्न भएको, शिक्षामा महिलाको पहुँच कम भएको जस्ता अवस्था देखिएको उल्लेख छ। तर त्यस्ता लैङ्गिक भूमिका र सम्बन्धमा हिन्दू प्रहमाण, क्षेत्री समुदाय भन्दा जनजाति समुदायमा बढी सन्तुलित र राम्रो देखिएको उल्लेख गरिएको छ।

नेपाल बहुजाती, बहुसंस्कृति, बहुभाषिक देश हो। यहाँ रहेका जातजाति, धर्म र क्षेत्रका मानिसहरुमा लैङ्गिक हिसावले फरक, फरक मान्यताहरु व्यवहारमा देख्न सकिन्छ। उनीहरुका प्रथम सामाजिक, सांस्कृतिक मान्यताकै कारण यस प्रकारका अवस्थाहरु देखिएका छन्। यी उल्लेखित सवालहरुमा नारीवादको शुरुवात के, कसरी, कहिलेदेखि भएको हो भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

पछिल्लो समयमा महिला अधिकारका विषयमा के कस्ता कानुनी प्रावधान राखिएको छ र महिला शसक्तिकरणका प्रयासहरु के, कसरी भएका छन् तिनको सामान्य परिचर्चा यहाँ गरिएको छ। नेपाली समाज परम्परावादी सोचबाट गुञ्जिएको, सामन्तवादी व्यवहारबाट ग्रसित भएकाले नारीहरु लामो समयसम्म पुरुषहरुको दमन, अन्याय, अत्याचार बाट पीडित भएको देखिन्छ। २००७ सालको राजनीति परिवर्तन पछि नेपालमा नारीवादी विचार र दृष्टिकोणहरु क्रमशः देखापर्न थालेको देखिन्छ। को स्थापना पछि नेपालमा पनि मानव अधिकारवादी संघ संगठन खोलिए र महिला हक, अधिकारका वारेमा वहस चल्नु थाल्यो विस्तारै महिलाहरु पनि एकजुट भएर आफ्नो हक अधिकारको प्रत्याभुतिको लागि आवाज उठाउन थालेको देखिन्छ। २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनसँगै २०४७ सालमा वनेको नेपालको संविधानले महिला अधिकारका कुराहरु र समानता सम्बन्धी हकको व्यवस्था गरेको देखिन्छ। त्यस्तै नेपाल अधिराज्यको संविधान २०७२ ले मौलिक हक अन्तर्गत धारा १८ मा समानताको हक र धारा ३८ मा महिला हक सम्बन्धी व्यवस्था गरी धारा ३८ को उपधारा १ देखि ६ सम्म महिला हक अधिकारको बारेमा स्पष्ट व्यवस्था गरी लैङ्गिक विभेदलाई पूर्णतया निस्तेज पार्ने कार्य गरेको देखिन्छ। राष्ट्रपति वा उपराष्ट्रपति मध्ये एक जना, सभामुख वा उपसभामुख मध्ये एकजना, नगरपालिका र गाउँपालिकाका प्रमुख वा उपप्रमुख मध्ये एक जना महिला अनिवार्य रहने

व्यवस्था गरेको देखिन्छ। त्यस्तै संघीय संरचना अनुरूप संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा कम्तिमा ३३ प्रतिशत महिलाको सहभागिता अनिवार्य गरेको देखिन्छ भने लोकसेवा आयोग, त्रि.वि. सेवा आयोग र शिक्षक सेवा आयोगले पनि महिलालाई निश्चित सिट छुट्याई आरक्षणको व्यवस्था गरी महिला सशक्तिकरणलाई विशेष जोड दिएको देखिन्छ। यसर्थ पछिल्लो समयमा नेपालको संविधानमा नै महिला आयोगको व्यवस्था गरी महिलाको हक, अधिकार सुनिश्चित गरी राज्यको मूल प्रवाहमा महिलालाई ल्याउने प्रयास राज्यले गर्दै आएको देखिन्छ। त्यस्तै महिला सम्बन्धी विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संघ संस्था, महिला सञ्जाल जस्ता संगठनले महिलाहरूलाई सशक्तिकरण गरेको देखिन्छ। महिला अब चुलो चौकोमा मात्र सिमीत नभई राज्य सञ्चालनमा समेत अग्रसर भएको देखिन्छ जुन सकारात्मक हो भन्न सकिन्छ।

उपसंहार

महिलावादी सिद्धान्त विशेष गरी महिलाका वारेमा के, कस्ता सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक अभ्यास भएका छन् भन्ने वारे उजागर गर्दछ। लैङ्गिक विभेद सामाजिक, साँस्कृतिक उपज हो। यो मूलतः नारीमाथि गरिने दमन, उत्पीडन र शोषणको सामाजिक, साँस्कृतिक स्वरूप हो। यसले लैङ्गिक मुद्धा र लैङ्गिकताको अध्ययन गर्छ र त्यसलाई लैङ्गिक सचेतताको आधारमा विश्लेषण गर्ने कार्य गर्दछ। महिलामाथि विभेद हुनुको कारक तत्व पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना हो। पितृसत्तात्मक समाजका कारण समाजमा नारीमाथि दमन, उत्पीडन भएको हो। पितृसत्तात्मक आचार संहिताको निर्भरता पुरुषहरू हुन्, त्यसैले महिला प्रति तिनको दृष्टिकोण पक्षपात पूर्ण छ। नारी विकास र सम विकासमा पनि पुरुषको भूमिका सकारात्मक हुनुपर्छ। महिला माथिको पुरुष शासनको अन्त्य गरी समाजमा दुवैको समान भूमिका स्थापित हुनुपर्छ भन्ने मान्यता नारीवादले राखेको पाइन्छ। भविष्यका दृष्टिले समाज लिङ्गीय रूपमा पनि शोषण मुक्त हुनुपर्छ।

यसका लागि हरेक क्षेत्रमा समान अवसर प्रदान गर्नुपर्छ। विभेदकारी सामाजिक तथा साँस्कृतिक नीति र परम्परालाई परिमार्जन गर्दै सामाजिक न्यायका आधारमा पनि नारीमैत्री व्यवहार तथा कानून निर्माण गर्नुपर्ने धारणा अघि सारिएको देखिन्छ। आजको समुन्नत समाज निर्माण गर्न नारीलाई माथि उकास्नु पर्छ भन्ने भाव नारीवादी सिद्धान्तले दिदै आएको देखिन्छ।

प्राकृतिक लिङ्ग भनेको नारी पुरुष हो भने कृतिम लिङ्गले खास गरी सामाजिक, धार्मिक, साँस्कृतिक, शैक्षिक, राजनैतिक पक्षमा विभेद सिर्जना गरेको देखिन्छ, जुन सामाजिक संरचनाको परिणाम हो, यही कृतिम विभेदलाई अन्त गरेर समतामूलक समाज निर्माण गर्न नारीवादले आग्रह गरेको देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- अनामिका, (सन २००९), *स्त्रीत्वका मानचित्र*, दिल्ली : सारांश प्रकाशन प्रा.लि।
- अर्याल र अधिकारी (२०७४), *शिक्षाका आधारहरू*, काठमाडौं : करुधरा पब्लिकेसन प्रा.लि।
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६९), *सिद्धान्तका कुरा* (चौ.स.) काठमाडौं : अक्षर क्रियसन नेपाल।
- पौडेल, तुलसीराम (२०५९), *लैङ्गिक अध्ययनको रूपरेखा* (दो.सं.) काठमाडौं : निमा पुस्तक प्रकाशन।
- शर्मा, चिरञ्जीवी र निर्मला (२०७३), *शिक्षाका आधारहरू* भोटहिटी काठमाडौं : एम. के पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स।
- Beasley, Chris (1999). *What is feminist ?* New Delhi : SAGE Publications.
- Fredman, Jane (2002). *Feminism*. New Delhi : VIVA Books Private limited.